

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

(повне найменування вищого навчального закладу)

Факультет психології та соціальної роботи

(повне найменування інституту/факультету)

кафедра практичної та клінічної психології

(повна назва кафедри)

Дипломна робота

на здобуття ступеня вищої освіти «магістр»

на тему: «**Аналіз психологічних особливостей переживання кризових ситуацій у дітей молодшого шкільного віку**»

«Analysis of psychological features of experiencing of crisis situations for the children of midchildhood»

Виконала: студентка денної форми навчання спеціальності 053 Психологія

Марциненко Людмила Євгенівна

Керівник: канд.істор.наук, доц. Піщевська Е.В.

Рецензент: Канд.психол.наук, доцент кафедри теорії та методики практичної психології

ПНПУ імені К.Д. Ушинського Цибух Л.М.

Рекомендовано до захисту:

Протокол засідання кафедри

№ 4 від 24 листопада 2020 р.

Завідувач кафедри _____ Псядло Е.М.
(підпис)

Захищено на засіданні ЕК № _____

протокол № ____ від _____.12.2020 р.

Оцінка _____ / _____ / _____
(за національною шкалою/шкалою ECTS/ бали)

Голова ЕК _____ Псядло Е.М.
(підпис)

Одеса – 2020

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ I. ВІКОВІ, ФІЗІОЛОГІЧНІ, ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ДІТЕЙ МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ	8
1.1. Вікові особливості дітей молодшого шкільного віку 6-7 років	8
1.2. Фізіологічні і психологічні особливості дітей молодшого шкільного віку	10
1.3. Особливості розвитку психічних процесів у молодшому шкільному віці	14
1.4. Емоційно-вольовий і особистісний розвиток молодших школярів	19
Висновки до першого розділу	26
РОЗДІЛ II. ПРОБЛЕМА КРИЗОВИХ СИТУАЦІЙ У ДІТЕЙ МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ	29
2.1. Загальна характеристика кризових ситуацій, вікових криз	29
2.2. Переживання кризових ситуацій у дітей молодшого шкільного віку і види допомоги дітям у кризових ситуаціях	33
Висновки до другого розділу	45
РОЗДІЛ III. ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ ПЕРЕЖИВАННЯ КРИЗОВИХ СИТУАЦІЙ У ДІТЕЙ МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ	47
3.1. Програма емпіричного дослідження	47
3.2. Основні результати проведення досліджень, їх опис	52
3.3. Аналіз (обговорення) отриманих результатів	62
Висновки до третього розділу	70
ВИСНОВОК	73
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ	77
ДОДАТКИ	83

ВСТУП

Актуальність дослідження. Необхідність і актуальність дослідження особливостей переживання кризових ситуацій у дітей молодшого шкільного віку обумовлена проблемою подолання кризових ситуацій. Турбулентність сучасної світової економічної ситуації, світова пандемія коронавірусу, суспільні зміни формують нестабільність ситуації розвитку особистості в сучасному суспільстві, що викликає безсумнівний науковий інтерес до її вивчення. Суспільно-історичні потрясіння, ломка звичних стереотипів життєдіяльності, викликана переоцінкою цінностей, і зростання потоку агресивно налаштованої інформації знижують опір особистості до деструктивних впливів. У сучасному світі кризи стають швидше правилом, ніж винятком.

Аналіз досліджень, присвячених практичній роботі з труднощами дітей, показує, що найбільш поширений напрямок психологічної допомоги дітям полягає в оптимізації взаємодії в системах «дитина-батько» і «учень-учитель». У віці 6-7 років дитина вступає в нову «соціальну ситуацію розвитку» [13], змінюється її місце в системі соціальних відносин, освоюється нова соціальна роль і нова для неї діяльність - навчальна [17,38]. Ці зміни відбуваються на тлі складних емоційних переживань дитини, оскільки шкільне життя і нова соціальна ситуація нерідко викликають у неї стан психологічних труднощів.

У молодшому шкільному віці відбувається зростання прагнення дітей до досягнень. Тому основним мотивом діяльності дитини в цьому віці є мотив досягнення успіху. Іноді зустрічається інший вид цього мотиву - мотив уникнення невдачі. У свідомості дитини закладаються певні моральні ідеали, зразки поведінки. Дитина починає розуміти їх цінність і необхідність. Але для того, щоб становлення особистості дитини йшло найбільш продуктивно, важлива увага і оцінка дорослого. «Емоційно-оцінне ставлення дорослого до вчинків дитини визначає розвиток її моральних почуттів, індивідуального

відповідального ставлення до правил, з якими вона знайомиться в житті». «Соціальне середовище дитини розширилося - дитина постійно спілкується з учителем і однокласниками за законами чітко сформульованих правил».

Саме в цьому віці дитина переживає свою унікальність, вона усвідомлює себе особистістю, прагне до досконалості. Це знаходить своє відображення у всіх сферах життя дитини, в тому числі і у взаєминах з ровесниками. Діти знаходять нові групові форми активності, занять. Вони намагаються на початку поводитися так, як прийнято в цій групі, підкоряючись законам і правилам. Потім починається прагнення до лідерства, до переваги серед однолітків.

У цьому віці дружні відносини більш інтенсивні, але менш міцні. Діти вчать вміню здобувати друзів і знаходити спільну мову з різними дітьми. «Хоча передбачається, що здатність до формування близьких дружніх відносин в деякій мірі визначається емоційними зв'язками, усталеними у дитини протягом перших п'яти років його життя». Діти прагнуть до вдосконалення навичок тих видів діяльності, які прийняті і цінуються в привабливій для них компанії, щоб виділитися в її середовищі, домогтися успіху. Здатність до співпереживання отримує свій розвиток в умовах шкільного навчання тому, що дитина приймає участь в нових ділових відносинах, мимоволі вона повинна порівнювати себе з іншими дітьми - з їх успіхами, досягненнями, поведінкою, і дитина просто змушена вчитися розвивати свої здібності і якості.

Таким чином, молодший шкільний вік є найбільш відповідальним етапом шкільного дитинства. Основні досягнення цього віку обумовлені провідним характером навчальної діяльності і багато в чому є визначальними для наступних років навчання: до кінця молодшого шкільного віку дитина повинна хотіти вчитися, вміти вчитися і вірити в свої сили. Повноцінне проживання цього віку, його позитивні придбання є необхідною основою, на якому вибудовується подальший розвиток дитини як активного суб'єкта знань і діяльності. Основне завдання дорослих у роботі з дітьми молодшого

шкільного віку - створення оптимальних умов для розкриття і реалізації можливостей дітей з урахуванням індивідуальності кожної дитини.

Стикаючись в своєму шкільному житті з різного роду труднощами, блокуючими або ускладнюючими діяльність, молодший школяр щоразу проробляє «особливу внутрішню діяльність щодо подолання подій» [28], намагається впоратися з внутрішнім напруженням, виробляє власне ставлення до перешкод. При певних умовах перешкоди виконують у формуванні особистості дитини конструктивну функцію, викликаючи активність суб'єкта, мобілізацію внутрішніх ресурсів, розвиваючи механізми саморегуляції, тим самим підвищуючи позитивний потенціал особистості і сприяючи її успішній соціалізації.

Однак, зіткнення з травматичними ситуаціями можуть викликати у дитини потужну психологічну кризу, наслідки якої можуть тягнутися багато років. Кризові ситуації та особливості переживання мають сильний негативний вплив на розвиток і моральну соціалізацію особистості, що робить проблематичною адаптацію та інтеграцію дітей в суспільство.

Спостерігається суперечність між необхідністю наукового підходу до виховання дітей під час кризи 7 років і відсутністю відповідної кваліфікації і методів виховання у батьків. Необхідність вивчення особливостей поведінки та переживань молодшого шкільного віку в кризових ситуаціях дає можливість запобігати деструктивному, саморуйнівного розвитку особистості в майбутньому.

Особливого значення набуває дослідження даного феномена для цілеспрямованої психологічної та педагогічної допомоги дітям, які опиняються у скрутних ситуаціях. При вступі в школу дитина автоматично займає нове місце в системі відносин людей: у неї з'являються постійні обов'язки, пов'язані з навчальною діяльністю. Близькі дорослі, вчитель, навіть сторонні люди спілкуються з дитиною як з людиною, що взяла на себе зобов'язання вчитися, як всі діти в її віці.

У дитини відбувається перебудова всіх систем відносин з новою

дійсністю. Система «дитина - вчитель» починає визначати ставлення дитини до батьків і до дітей. Це було експериментально доведено Б. Г. Ананьєвою, Л. І. Божович, І. С. Славіною.

Нова соціальна ситуація міняє умови життя дитини і виступає для неї як стресогенною. У кожної дитини змінюється емоційний стан, підвищується психічна напруженість, що відбивається як на фізичному здоров'ї, так і на її поведінці. Характер адаптації дитини до нових умов життя і ставлення до неї з боку рідних сприяють розвитку почуття особистості. У дитини з'являється новий статус: вона учень і відповідальна людина. І ця нова соціальна роль вимагає у розвитку дитини певних психічних властивостей і спирається на вже розвинуті властивості: мислення, увагу, пам'ять, на певні морально-вольові якості (посидючість, старанність, сумлінність). Тому багато вітчизняних і зарубіжних психологів вивчають особливості психічного розвитку молодших школярів.

Психічні особливості - це стійкі властивості відображення дійсності і регуляції поведінки, властиві даному віку. Діти молодшого шкільного віку мають у своєму розпорядженні значні резерви розвитку. Їх виявлення та ефективне використання - одне з головних завдань вікової психології.

Програми з розвитку уваги представлені в роботах: Ферешільд, Косів, Гельніц, Шульц-Вульф; роботи по формуванню пам'яті Л.М. Житнікової, К.П. Мальцевої; рекомендації щодо формування окремих елементів навчальної діяльності, розвитку самостійності в роботах А.Л. Венгер, М.Р. Гінзбург. Проблемами молодшого шкільного віку займалися також психологи: Д.Б. Ельконін, В.В. Давидов, Л.І. Айдарова, Ю.А. Полуянов і ін.

Мета дослідження: встановити специфіку кризових переживань у дітей молодшого шкільного віку.

Об'єкт дослідження - нормативні (або анормативні) кризи молодшого шкільного віку.

Предмет дослідження - особливості переживання нормативної (або анормативної) кризи дітьми молодшого шкільного віку.

Завдання дослідження:

1. Розкрити вікові, фізіологічні, психологічні особливості дітей молодшого шкільного віку.
2. Розкрити зміст кризової ситуації як психологічного феномена в молодшому шкільному віці.
3. Вибрати і обґрунтувати методи вивчення особливостей переживань і поведінки в кризових ситуаціях.
4. Провести емпіричне дослідження особливостей переживання кризових ситуацій в молодшому шкільному віці.

Методологічною і теоретичною основою проведеного дослідження є такі загальнонаукові принципи психології, як принцип єдності свідомості і діяльності (С.Л. Рубінштейн), принцип розвитку, основні положення культурно-історичної концепції, періодизації психічного розвитку (Л.С. Виготський, Д.Б. Ельконін, Б.Д. Ельконін, Ерік Еріксон.).

Методи дослідження. Специфіка предмета дослідження та методологічні основи роботи дозволили визначити наступні методи дослідження: констатуючий природний експеримент, психодіагностичні методи, спостереження.

Для обробки результатів дослідження використовувалися такі методи математичної статистики, як метод індуктивної статистики (коефіцієнт рангової кореляції Спірмена) та факторний аналіз даних. Обробка кількісних даних проводилася за допомогою програми Microsoft Office Excel 2007, а також пакета прикладних програм статистичної обробки даних SPSSStatistics 17.0 для персонального комп'ютера.

Емпіричне дослідження проведено на базі загальноосвітньої школи. У дослідженні брали участь 55 учнів двох 1-х класів, у віці 6-7 років.

Робота апробована на 76-й звітній Студентській науковій конференції.

Структура і обсяг роботи. Дипломна робота складається з вступу, трьох розділів, висновків, списку використаної літератури та додатків.

ВИСНОВКИ

Аналіз наукових досліджень зарубіжних і вітчизняних авторів показав: вікова криза 6-7 років є механізмом переходу в інший психологічний вік. На зміну дитячій наївності приходить манерність, блазнювання, кривляння, з'являється якась клоунада, дитина робить з себе блазня. Школа в корені міняє спосіб життя дитини.

Молодший школяр свідомо приймає на себе якусь роль, займає якусь заздалегідь підготовлену внутрішню позицію, часто не завжди адекватну ситуації, і веде себе відповідно до цієї внутрішньої ролі. Звідси і неприродність поведінки, непослідовність емоцій і безпричинні зміни настрою. Дитина розуміє, що значить "я сердита", "я добра", "я сумую", тобто у неї виникає осмислене орієнтування у власних переживаннях. Частина дітей погано пристосовуються до шкільного навчання. І як наслідок дезадаптація, загострення вікової кризи 6-7 років. Ігротерапія, арттерапія, музикотерапія, логотерапія, гештальттерапія, казкотерапія є, на наш погляд, найбільш ефективними в плані надання психологічної допомоги дітям у віці 6-7 років.

Дослідивши за трьома методиками школярів 6-7 років, нами було виявлено наступне: при низькій самооцінці школяр має проблеми зі спілкуванням, замикається в собі. Внутрішні переживання формують негативні емоції, напругу. Накопичуючи негативні емоції, учень з легкістю може виплеснути їх в ігровій ситуації. На жаль, переживання досить часто ховається під сором'язливістю, скромністю, пасивністю. Для запобігання подібного необхідно компетенція батьків і педагогів.

Відсутність необхідних знань, з боку батьків, погіршує ситуацію. Дитина не в змозі бути ініціатором розмов про свої внутрішні самопочуття, а батьки часом не «влязять» в подробиці, почувши банальну відповідь: "Нормально", на питання: "Як справи?". А "прочитати" жести, міміку, пози, батьки не в змозі. Педагогу складно встежити за всіма, тим більше за

школярами на вигляд спокійними і скромними. Для виявлення проблем необхідний час і терпіння, і навряд чи рядовий учитель з мінімальним окладом, буде проробляти зовсім не обов'язкову для себе роботу. На наш погляд, що підтверджено емпірично в даній роботі, головним чинником в особливостях переживань дитини в кризових ситуаціях є відсутність спілкування з боку батька з приводу її почуттів, емоцій, побоювань, страхів. Батькові головне в спілкуванні розповісти про здоров'я, обов'язки по дому, вимагати успішної навчальної діяльності. На другорядні речі, на думку батьків, не вистачає часу і головне бажання. Навчальну не успішність, погану поведінку в школі батьки, нерідко перекладають на вчителів, мовляв дома дитина поводиться добре, а успішність у навчанні обов'язок вчителя. Учитель в свою чергу дає знання, а не формує психіку дитини, я формування якої перекладає на батьків.

Проблема в перекладанні відповідальності і є головною складовою причиною переживань дитини в кризових ситуаціях. Дитині не важливо, хто зможе зануритися в її внутрішній світ і разом вирішити кризу, дитині головне увага і чуйність, щоб з нею говорили, підказували, пояснювали. Було також виявлено, що цілеспрямованість діяльності і операціональні характеристики у дітей є найбільш "проблемними" серед всіх сфер (всього 6).

Низька мотивація, відсутність уваги, відволікання, коливання працездатності та темпу діяльності, необхідність контролю і програмування дитини з цими параметрами, на власні очі, познайомилися в процесі дослідження. Дітей перебудовують, трансформують, переправляють з ігрової діяльності - в пізнавальну. Дітей поступово вводять в суспільство. Звідси складність адаптації до нових ситуацій, і як наслідок поява кризових ситуацій.

Дитина перебуваючи в класі (групі) знаходить своє місце в суспільстві. Хтось сам вибирає роль, а комусь її нав'язують з боку. Така "подарована" роль не завжди до лиця, а в більшості випадків - занижена. Вона дратує дитину, яка відчуває себе ущемленою, пригніченою. Жити в цій ролі їй не

подобається, але вийти з неї і знайти свою роль вона не в змозі так, як необхідно докласти багато зусиль. Їй залишається одне - жити в тій ролі, яку вона отримала. Перебуваючи в такому стані дитина волею не волею застрягає на даному етапі життєвого розвитку.

З розглянутих нами методик роботи з дітьми по профілактиці і корекції кризових ситуацій, більшість засновані на використанні проекції. Діти проектують на малюнок, саморобку або персонажів оповідання те, що відчувають самі, коли вони не в змозі опинитися віч-на-віч з тим фактом, що вони самі відчувають ці почуття. Крім того, проекція лежить в основі всіх видів художньої і наукової творчості. Для психотерапії це дуже важлива обставина. Оскільки проекція відображає наш власний досвід, наші знання і проблеми, дослідження проекції дозволяє отримати цінні дані про наші відчутті самих себе. Те, що дитина висловлює через різні образи в «віддаленні», може відображати її фантазії, тривоги, страхи, фрустрації, відносини, імпульси, образи, бажання, потреби і почуття. Все це - цінний матеріал, з яким треба поводитися дуже дбайливо.

Часто проекція є єдиний шлях, за допомогою якого дитина проявляє себе. В. Оклендер дуже влучно пише про вибір методів роботи з дітьми: "Моє завдання полягає в тому, щоб надати їм засоби, які дозволять відкрити всі вікна і двері в їх внутрішній світ. Мені необхідно використовувати методи, що дозволяють дітям висловлювати свої почуття, щоб з ними разом працювати над цим матеріалом."

Таким шляхом дитина може завершити незавершені ситуації, знайти можливість вибору і полегшити ношу, яка стає все важчою у міру того, як йде час. Цікава і ефективна, на наш погляд, методика з метафорами - Д. Бретт. Він розповідає дітям історії, в основі яких лежать актуальні для дітей проблеми (страх втрати, агресія, дитячі комплекси, переживання минулих подій і т.д.), присутні герої, схожі на дітей, які своїм прикладом "здоровішої адаптації", показую дитині як слід чинити в травмуючих, кризових ситуаціях дитині. Непрямі метафори дають дитині можливість

відволіктися від своєї хвороби або проблеми і активізують її відповідні реакції, виключаючи вплив уже сформованих на свідомому рівні установок.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

- 1 Абрамова Г. С., “Возрастная психология”,- 4-е издание, Москва: Академия, 1999. - 672 с.
- 2 Амбрумова А. Г., Жезлова Л. Я., “Методические рекомендации по профилактике суицидальных действий в детском и подростковом возрасте ”, Москва, 1978. - 13 с.
- 3 Андреева Г. М., “Социальная психология”, Москва, Аспект Пресс, 2002, - 489 с.
- 4 Андреева А. Д., “Как помочь ребенку пережить горе”, Психологическая консультация//Вопросы психологии, № 2, Москва, 1999. - С. 87-96
- 5 Андриющенко Т. Ю., Шашлова Г. М., “Кризис развития ребенка семи лет”, Москва: Академия, 2003. - 96 с.
- 6 Аракелов Н.Е., Лысенко Е.Е. “Психофизиологический метод оценки тревожности”//Психологический журнал № 2 , 1997. - 34 с.
- 7 Ассев В. Б., “Мотивация поведения и формирования личности”, Москва: Мысль, 1976. - 158 с.
- 8 Божович Л. И., “Личность и ее формирование в детском возрасте”, Москва, 1968. - 464 с.
- 9 Буянов М. И. “Ребенку нужна родительская любовь”, Москва: Знание, 1994. - 80 с.
- 10 Василенко В. Е., “От школьника к младшему классу кризис 7 лет “, интернет ссылка - ”http://adalin.mospsy.ru/1_03_00/10301109.shtml
- 11 Василюк Ф. Е., “Психология переживания (анализ преодоления критических ситуаций”, Москва: издательство Московского Университета 1984. - 200 с.
- 12 Выготский Л. С., “Собрание сочинений”, 6 томов, Москва, 2008. - 4591 с.
- 13 Выготский Л.С. Собр. соч.: В 6 т. Т.4. -М.: Педагогика, 1984. - 432 с.

14 Гаврилова О., “Вспомнить, что значит быть ребенком”//Вестник гештальт-терапии: Сб.ст. вып.4/Под ред. И.Погодина и др. - Минск., 2007.

15 Головин С. Ю., “Словарь психолога практика”, Минск: Харвест, 2001. - 376 с.

16 Гишинский Я. И., “Стадии социализации индивида. Человек и общество (проблемы социализации индивида)”//под редакцией Б. Г. Ананьева, Ленинград, 1971. - 320 с.

17. Давыдов В.В. Виды обобщения в обучении. - М., Просвещение, 1972.- 347 с.

17 Давыдов В.В., Эльконин Д.Б., Маркова А.К. Основные вопросы современной психологии детей младшего школьного возраста / Проблемы общей, возрастной и педагогической психологии / Под ред. В.В. Давыдова.-М., 1978.-С. 180-205.

18 Емельянова Е. В., “Конструктивные способы выхода из кризиса”, 2009. интернет ссылка - <http://www.7ya.ru/article/Konstruktivnye-sposoby-vyhoda-iz-krizisa/>

19 Еремин В. А., “Улица-подросток-воспитатель”, Москва: Просвещение, 1991. - 160 с.

20 Ермолаева М. В., “Психология развивающей и коррекционной работы с школьниками”, Воронеж: НПО МОДЭК, 2008. - 176 с.

21 Комаров М.С., “Введение в социологию”, Москва: Наука, 1994. - 317 с.

22 Кон И. С., “Ребенок и общество”, Москва: Наука, 1988. - 272 с.

23 Кондрашенко В. Т., Чернявская А. Г. “По лабиринтам души подростка”, Минск: Высшая школа, 1991. - 70 с.

24 Короткова Л. Д., “Сказкотерапия для дошкольников и младших школьников”, Москва: ЦГЛ, 2005. - 128 с.

25 Кошелева А.Д., “ Эмоциональное развитие дошкольников”, Москва: Академия, 2003. - С. 76-79

26 Кутасова Т., “Хрестоматия по социальной психологии”, Москва:

Международная педагогическая академия, 1994. - 267 с.

27 Левин К. Поведение и развитие ребенка как функция от ситуации в целом / Левин К. Динамическая психология: Избранные труды. М.: Смысл, 2001. - С. 372-424.

28 Лютова Е.К., Моница Г.Б., “Шпаргалка для взрослых психокоррекционная работа с гиперактивными, агрессивными, тревожными и аутичными детьми”, Москва: Генезис, Санкт-Петербург: Речь, 2000. - 192 с.

29 Макшанцева Л. В., “Тревожность и возможности ее снижения у детей”// Психологическая наука и образование № 2, 1988. - 15 с.

30 Микляева А.В., Румянцова П.В., “Школьная тревожность: диагностика, профилактика, коррекция”.- Санкт-Петербург, 2004.- 248 с.

31 Мухина В. С., “Возрастная психология: феноменология развития, детство, отрочество”, - 6 издание, Москва: Академия, 2000. - 455 с.

32 Нежнова Т.А. Динамика «внутренней позиции» при переходе от дошкольного к младшему школьному возрасту // Вестник МГУ. Сер. 14: Психология. - 1988. - № 1. - С. 21-28.

33 Неймарк М.З. , “Аффекты у детей и пути их преодоления”//Советская педагогика, 1963. - 38 с.

34 Нижегородцева Н.В., Шадриков В.Д., “Психолого-педагогическая готовность ребенка к школе”, Москва: Владос, 2001. - 256 с.

35 Никольская И.М., Бардиер Г.Л. Уроки психологии в начальной школе. -СПб.: Речь, 2004. - 190 с.

36 Никольская И.М., Грановская Р.М. Психологическая защита у детей. - СПб: «Речь», 2000. - 348 с.

37 Обухова Л. Ф., “Детская (возрастная) психология”, Москва: Российское педагогическое агенство, 1996. - 374 с.

38 Особенности психологического развития детей 6—7-летнего возраста / Под ред. Д. Б. Эльконина, А. Л. Венгера; Науч.-исслед. ин-т. общей и педагогической психологии Акад. пед. наук СССР. — М.: Педагогика, 1988. — 136 с.: ил. — (Педагогическая наука — реформе школы)

- 39 Поливанова К. Н., “Психология возрастных кризисов”, Москва: Академия, 2000. - 184 с.
- 40 Поливанова К.Н., “Такие разные шестилетки. Индивидуальная готовность к школе: диагностика и коррекция”, Москва: Генезис, 2003. - 272 с.
- 41 Посысоева Н. Н., “Основы психологии семьи и семейного консультирования ”, Москва: ВЛАДОС-ПРЕСС, 2004. - 328 с.
- 42 Прихожан А. М., “Тревожность у детей и подростков: психологическая природа и возрастная динамика”, Москва: НПО МОДЭК, 2000. - 304 с.
- 43 Ромек В. Г., Конторович В. А., Крукович Е. И., “Психологическая помощь в кризисных ситуациях”, Санкт-Петербург: Речь, 2004. - 256 с.
- 44 Сапогова Е. Е., “Своеобразие переходного периода у детей 6-7 лет возраста”, Москва, 1986. - 146 с.
- 45 Сельченко К. В. “Психология возрастных кризисов”, Минск: Харвест, Москва: АСТ, 2001. - 560 с.
- 46 Славина Л.С., “Дети с аффективным поведением”, Москва: Просвещение, 1966. - 150 с.
- 47 Соловьева С. Л., “Психология экстремальных состояний”, Санкт-Петербург: Элби-СПб, 2003. - 128 с.47.
47. Смирнов А. А. Избранные психологические труды: в 2 т. – м., 1987. –т.1. (Психология ребёнка и подростка. 163 – 185.)
- 48 Смирнова Е. О. “Межличностные отношения ребенка от рождения до семи лет”, Воронеж: НПО МОДЭК, 2001. - 240 с.
- 49 Ульянова У. В. ,“Дети с задержкой психического развития”, Москва, 1990. - 230 с.
- 50Фурманов И. А., “Психология депривированного ребенка: пособие для психологов и педагогов”, Москва: ВЛАДОС, 2004. - 314 с.
- 51 Холостова Е. И., “Технология социальной работы”, Москва: Юристь, 2001. - 334 с.

- 52 Хухлаева О.В., “ Основы психологического консультирования и психологической коррекции “, Москва : “Академия”, 2001. - С. 55-59
- 53 Шаграева О. А., “Детская психология”, Москва: ВЛАДОС, 2001. - 367 с.
- 54 Эльконин Д. Б., “ Детская психология”, Москва: Академия, 2007. - 384 с.
- 55 Юницкий В. А. “Психология детской потери”, Обзор зарубежных исследований, Вестник Московского Университета, Психология от 14.08.1991. № 2, - С. 49-59
- 56 Аккерман Н. “Роль семьи в появлении расстройства у детей, Санкт-Петербург: Питер, 2000. - 356 с.
- 57 Адлер А., “Понять природу человека”, (Пер. Е.А.Цыпина), Санкт-Петербург: Академический проект, 1997. - 256 с.
- 58 Бремс К., “Полное руководство по детской психотерапии”, пер. с англ./Москва: ЭКСМО-Пресс, 2002. - 640 с.
- 59 Брет Д. “Жила-была девочка, похожая на тебя: психотерапевтические истории для детей”, Москва: Независимая фирма Класс, 2005. - 224 с.
- 60 Корсини А., Ауэрбах А., “Психологическая энциклопедия”, 2-е издание, Санкт-Петербург: Питер, 2003, - 264 с.
- 61 Оклендер В., “Гештальт-терапия с детьми”: работа с гневом и интроектами// Гештальт-терапия с детьми, вып. 1/ Под ред. Н. Кедровой – Москва: Московский гештальт институт, 2002. - С. 9-25
- 62 Пиаже Ж, “Речь и мышление ребенка”, Москва: Римис, 2008. - 448 с.
- 63 Фрейд З. , “Психология бессознательного”, Москва: Просвещение, 1989. - 104 с.
- 64 Фромм Э., “Искусство любви”,(Перевод Л. А. Чернышевой), Москва: Педагогика, 1956. - 224 с.
- 65 Хорни К., “Невротическая личность нашего времени”, Москва: Смысл, 1997. - 346 с.

66 Хусейн А., Холкомб В., “Руководство по лечению психологической травмы у детей и подростков”, Москва: Сострадание, 1997, - 36 с.

67. Эльконин Д.Б. Введение в психологию развития. М., 2001.-341с.